

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اخلاق در قرآن

(جلد اول)

محمد رضا جباران

جباران، محمدرضا، ۱۳۳۷ -

Jabaran, Mohammad Reza

اخلاق در قرآن / محمدرضا جباران؛ تهیه و تنظیم اداره کل برنامه‌ریزی و تدوین متون تحصیلی
مركز حوزه علمیه قم، مركز مدیریت حوزه‌های علمیه خواران، مركز نشر هاجر، ۱۳۹۷ -
ج. ۳۱-۱۷۳-۱۷۳-۱۷۳-۳۱-۶۰۰-۹۷۸

هجا

مستقل: ۱۱۵۸

قرآن - اخلاق

Qur'an - Ethics

اخلاق اسلامی - جنبه‌های قرآنی

Islamic ethics - Qur'anic teaching

اخلاق اسلامی - احادیث

Islamic ethics - Hadiths

حوزه علمیه قم، مركز مدیریت حوزه‌های علمیه خواران

حوزه علمیه قم، مركز مدیریت حوزه‌های علمیه خواران، اداره کل برنامه‌ریزی و تدوین متون تحصیلی

۱۳۹۷/۱۲/۲۷

۹۱،۳۹۷

۵۲۷۳۱۹۲

نام کتاب: اخلاق در قرآن

نویسنده: محمد رضا جباران

تهیه و تنظیم: اداره کل برنامه ریزی و تدوین متون تحصیلی

ناشر: مرکز نشر هاجر (وابسته به مرکز مدیریت حوزه های علمیه خواران)

تعداد صفحه و قطع: ۲۸۴ صفحه / وزیری

شمارگان: ۵۰۰ نسخه / تابستان ۱۳۹۷

قیمت: ۱۹۰،۰۰۰ ریال

چاپخانه: هاجر پبشر

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۷۸-۱۷۳-۳

نشانی: قم - بلوار معلم - مجتمع هجران - واحد ۱۴

دفتر مرکزی: ۰۲۵-۳۱۰۱۵ - فروشگاه: ۰۲۵-۳۷۸۰۰۰

پيامک ۱۰۰۰۳۱۰۱۵

Hajar.whc.ir

Hajar@whc.ir

با قدردانی از تمام همکارانی که در تولید این اثر نقش داشته اند از جمله:

• کارشناس تألیف و کنترل نهایی متن: حسین قاسمیان فریمان • کارشناس طراحی آموزشی: مهدی سیزاده

• ویراستار: سید مهدی قائله باشی • سرویراستار: محمد جواد حمیدیان

• صفحه بندی: صفحه آرای، کنترل فنی و طراحی جلد: هادی احمدی

• نظارت: مهدی جنتی

پیشگفتار

حوزه‌های علمیه شیعه، وارث میراث ماندگار علوم و معارف اهل بیت علیهم‌السلام و پاسدار حریم و کیان شریعت و عقاید اسلامی‌اند. این رسالت خطیر، مسؤولیت عالمان دین‌باور را در عرصه تعلیم و تربیت، چند برابر کرده است. دغدغه‌های همیشگی عالمان متعهد و طلاب و فضیلابی دلسوز نسبت به اصلاح و غنابخشی کمی و کیفی شیوه‌ها، متون و الگوهای آموزشی، در راستای بالندگی، پویایی و کارآمدی نظام آموزشی حوزه، ضرورت بازنگری و اصلاح و تدوین متون بدیع و کارآمد را مورد تأکید قرار می‌دهد.

منزلت رفعت جایگاه متون درسی در حوزه‌ها و بهره‌مندی از تراش گران سنگ و ذخایر ارزشمند متون قویم از صلواتی سلف و وزانت و اعتبار مؤلفان آنها ایجاب می‌کند که در اصلاح و تدوین متون درسی، اصمام و دقت و تامل شایسته مبذول شود. همچنین دگرگونی و تحول در گرایش‌ها، نیازها، انتظارات، شیوه‌ها و الگوهای تدریس و تربیت، مسؤولیت متولیان و متصدیان امر آموزش و پژوهش و برنامه‌ریزی درسی را در حوزه این می‌سازد تا به صورت مستمر با ارائه روش‌ها و قالب‌های بدیع و با ارتقای محتوا به اصلاح و تدوین متون درسی، همت گمارند.

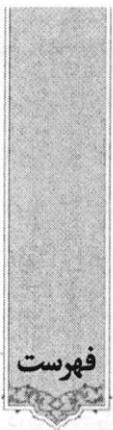
از این رو مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه تهران بر اساس ضرورت‌ها و نیازهای یاد شده، به اصلاح و تدوین متون درسی اقدام و ده‌ها جلد کتاب درسی را طرز حی، تاسیس و منتشر کرده است. در این فرایند سعی شده که با حفظ اصالت و غنای تدریسی و ارزشی متون درسی، نیازهای آموزشی و علمی عالمان گذشته، با کاربری تکنولوژی آموزشی و مراعات اصول، معیارها و الگوهای جدید، متونی متناسب با اهداف خود، در چارچوب برنامه‌ها و سرفصل‌های مصوب و سطح علمی و انتظارات فراگیران ارائه کند.

پیمودن این مسیر بلند و طولانی، به مساعدت و حمایت همه جایگاه‌ها، مسئولان، صاحب‌نظران، مدیران و طلاب معزز نیازمند است که با ارائه پیشنهادهای، نقدها و دیدگاه‌هایشان این طریق را یابانامه (Motoon@whc.ir) ما را در بهبودی بخشی و طی نمودن درست و صحیح این مسیر صعب و دشوار، یاری دهند.

در اینجا فرصت را غنیمت می‌شماریم و از تمامی دست‌اندرکاران این طرح، تشکر و سپاس می‌گوییم. به ویژه مؤلف محترم جناب آقای محمدرضا جباران، ارزیابان محترم، آقایان محمدجواد فلاح، محمد عالم‌زاده نوری و مدیریت محترم تهیه و تدوین متون و منابع درسی، قدردانی می‌کنیم و تقدیر و تشکر خالصانه آنان را ارج می‌نهیم.

اداره کل برنامه‌ریزی و تدوین متون تحصیلی

امین نصیری‌پور

۷	مقدمه
۱۳	بخش اول: مفاهیم عامه و علاقه با قرآن
۱۵	فصل اول: ایمان
۱۵	درس ۱: چیستی ایمان
۲۳	درس ۲: رابطه ایمان و اخلاق
۲۹	درس ۳: اقسام و مراتب ایمان
۳۹	درس ۴: زمینه‌های پیدایش ایمان
۴۵	درس ۵: عوامل پیدایش و تحکیم ایمان
۵۷	درس ۶: کارکرد و آثار ایمان
۶۶	فصل دوم: تقوا
۶۶	درس ۷: چیستی تقوا
۷۲	درس ۸: اقسام و مراتب تقوا
۸۳	درس ۹: زمینه‌ها و عوامل تقوا
۹۱	درس ۱۰: کارکرد و آثار تقوا (۱)
۹۹	درس ۱۱: کارکرد و آثار تقوا (۲)
۱۰۷	درس ۱۲: تحصیل و توسعه تقوا (۱)
۱۱۶	درس ۱۳: تحصیل و توسعه تقوا (۲)

۱۲۵	فصل سوم: صبر
۱۲۵	درس ۱۴: مفهوم شناسی
۱۳۱	درس ۱۵: اقسام صبر (به اعتبار عمل انسان)
۱۳۹	درس ۱۶: اقسام صبر (به اعتبار پیشامدها)
۱۴۹	درس ۱۷: مراتب صبر و درجات صابران
۱۶۰	درس ۱۸: منابع و مناشی صبر
۱۷۱	درس ۱۹: کارکرد و آثار صبر
۱۸۱	درس ۲۰: راه کارهای کسب و توسعه صبر
۱۸۹	فصل چهارم: بروا
۱۸۹	درس ۲۱: مفهوم شخصی احسان
۱۹۸	درس ۲۲: مراتب و کارکرد احسان
۲۰۷	درس ۲۳: کسب و توسعه احسان
۲۱۳	بخش دوم: اخلاق فردی
۲۱۴	فصل اول: عزت نفس
۲۱۵	درس ۲۴: عزت نفس (مفهوم، منابع، کارکرد و کسب و توسعه)
۲۲۵	فصل دوم: ثبات و استقامت
۲۲۵	درس ۲۵: ثبات و استقامت (مفهوم، اقسام و مناشی)
۲۳۳	درس ۲۶: ثبات و استقامت (آثار، تحصیل و توسعه)
۲۴۳	فصل سوم: نظم و نشاط
۲۴۳	درس ۲۷: نظم
۲۵۶	درس ۲۸: نشاط (مفهوم و مناشی)
۲۵۶	درس ۲۹: نشاط (آثار و راه تحصیل)
۲۷۵	منابع

کتاب حاضر با ویک: آموزش ای استفاده طلاب علوم دینی فراهم آمده پیش از ورود به بحث لازم است از افاسیم اصلی کتاب درکی یکسان داشته باشیم. پس باید در باره اخلاق و زیرمجموعه های آن که در آمده مطرح شود با هم گفتگو کنیم.

اخلاق از نظر لغوی جمع خلق یا خُلُق است که هر سه در لغت به معنی خوی و طبع به کار رفته اند.^۱ علمای اخلاق این ویژگی را بر مبنای تئوریک اخلاق به کار برده و از آن اصطلاح جدیدی ساخته اند. در اصطلاح علوم اخلاق، به ملکات نفسانی خُلُق گفته می شود. منظور از ملکات در این علم، صفات ثابت و ماندگار نفسانی است. نفس انسان دارای دو گونه صفت است: صفات زودگذر و ناپایدار و صفات مانا و پایدار. صفات زودگذر مثل حالاتی که در پی عوامل درونی از قبیل سنجش نفسی یا تحریک تأثیر عوامل بیرونی چون صحنه های هیجانی و مواعظ بلیغ به طور دفعی در انسان پیدا می شود و اگر برای تثبیت آن ها در میدان عمل اقدامی نشود، پس از دور شدن از حوزه تأثیر آن عوامل، به تدریج کم رنگ شده و در یک دوره کوتاه زمانی از بین می روند. مثلاً انسان در صحنه درگیری و بحبوحه کارزار چون اقدامات شجاعانه دلیران یا کارهای غیر انسانی متجاسم می رامی بیند در یک فرایند سریع هیجانی ترس را از یاد می برد و بسا که اقدامی شجاعانه می کند؛ ولی هنگامی که از آن شرایط دور می شود و هیجانات ناشی از آن آرام می گیرد،

۱. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۰، ص ۸۷.

حالت عادی خود را باز می‌یابد و توانایی آن قبیل اقدامات را از دست می‌دهد؛ چرا که شجاعت در نفس او رسوخ نیافته و جایگاه ثابتی پیدا نکرده است.

در برابر این حالات زودگذر، صفات پایدار حالتی است که به مرور زمان و در پی تمرین و تکرار فراوان در نفس انسان نقش می‌بندد. کسی که در زمانی طولانی، بارها به قلب خطرناخته و با تکرار و تمرین فراوان ترس خود را مهار کرده، برای آن که با خطر روبرو شود، ندای شجاعانه کند، نه به فکر و تأمل نیازمند است، نه به عاملی خارجی؛ بلکه شجاعت در جان او استوار و نهادینه شده است.

در اصلاح اخلاق صفات زودگذر حال و صفات استوار و نهادینه شده ملکه نفسانی نامیده می‌شوند. ملکه نفسانی همان چیزی است که ما به آن خُلُق، خوی و سجیه می‌گوییم. به همین دلیل برخی از دانشمندان اخلاق، خُلُق را به حالت نفسانی^۱ و برخی به هیات ثابت در نفس تعریف کرده‌اند. طبق این تعریف رفتارها چه نیک و چه بد اخلاق نامیده نمی‌شوند؛ بلکه شیوه اخلاق است. بر اساس این تعریف، از نظر حکمای مسلمان، علم اخلاق دانشی است که درباره صفات نیک و بد و پسندیده و ناپسند بحث می‌کند، مزایا و منافع دسته اول و مضرات و معایب دسته دوم را باز می‌گوید و راه‌های تحصیل صفات نیک و دوری از صفات ناپسند را به ما نشان می‌دهد. اندیشمندان مسلمان معتقدند روح نیز مثل جسم منافیات و ریقات دارد، فضایل با روح انسان سازگار و رذایل با آن ناسازگار است. دانشی که به بررسی این‌ها و مختلف نفس، شناخت بیماری‌ها و کیفیت درمان آن‌ها می‌پردازد، طب روح است. علم اخلاق نامیده می‌شود.

تفاوت تعریف عالمان مسلمان با آن چه در منابع غربی آمده، در این است که دانشمندان اسلامی بر تعدیل غرایز و تهذیب نفس از صفات ناپسند تأکید می‌کنند. دانشمندان غربی بر اصلاح رفتار آدمی که برخاسته از صفات و سجایای اوست.

۱. ابن مسکویه، تهذیب الاخلاق، ص ۵۱.

۲. فیض کاشانی، الحقایق، ص ۵۴.

مکاتب اخلاق اسلامی بر اساس تلقی خود از اخلاق، معمولاً مباحث علم اخلاق را بر محور فضائل و ردائیل صورت‌بندی کرده‌اند. امام محمد غزالی در کتاب «احیاء علوم الدین» را به ملکات نفسانی اختصاص داده، در یک ربع از مهلکات مثل حسد، ریا، عجب، کبر و غرور بحث کرده و در ربع دیگر از منجیات مثل صبر، شکر، زهد، رضا و توکل. بزرگانی مثل فیض کاشانی و سید عبد الله شبر نیز این ترتیب را در کتب خود حفظ کرده‌اند. در برهه‌های طایفه کسانی مثل مسکویه، خواجه نصیرالدین طوسی و مولی مهدی نراقی مباحث اخلاق را بر محور قوای سه‌گانه نفس (عقل، غضب و شهوت) صورت‌بندی کرده‌اند. در حواله‌های هر یک از قوا در باره فضائل و ردائیلی را که از آن قوه ناشی می‌شود سخن گفته‌اند و در بیان برای بحث از صفاتی که انتسابشان به یک قوه روشن نیست، تحت عنوان «صفاتی که به بیش از یک قوه تعلق دارند»، بابتی مستقل گشوده‌اند. تنها تفاوت این دو صورت‌بندی این است که گروه دوم از نظریه اعتدال ارسطو متأثرند و اعتدال و عدم اعتدال (افراط و تفريط) قوا را منسأب به صفاتی فضائل و ردائیل می‌دانند. با صرف نظر از این تفاوت هر دو صورت‌بندی بر اساس شمار اخلاق به ملکات نفسانی استوارند و از این حیث هیچ تفاوتی ندارند.

این در حالی است که در متون دینی ما اعم از قرآن و حدیث نیز رفتارها حداقل به اندازه صفات و سجایا مورد توجه و سفارش قرار گرفته‌اند به همین دلیل برخی از دانشمندان معاصر با اندکی توسعه، واژه اخلاق را بر رفتارهای انسان نیز تطلاق و از این رهگذر اخلاق را به دو قسم اخلاق صفاتی و اخلاق رفتاری تقسیم می‌کنند. و باز به همین دلیل است که در نوشته‌های اخلاقی معاصر ما مباحث اخلاق به گونه‌ای صورت‌بندی شده که رفتارها را نیز شامل می‌شوند. یکی از صورت‌بندی‌های جدید، تنظیم مباحث بر محور روابط کنشگر اخلاقی یا متعلقات افعال اخلاقی است. توضیح این که متعلق صفات و افعال اختیاری یا خود انسان است یا انسان‌های

۱. رک، ناصر مکارم شیرازی، اخلاق در قرآن، ج ۱، ص ۱۹.

۲. نگ. مصباح یزدی، انسان‌سازی در قرآن، ص ۱۲۹.

دیگر و یا خداوند متعال. به تناسب این سه نوع رابطه صفات و افعال اخلاقی در سه دسته جا می‌گیرند:

۱. اخلاق فردی یعنی صفات و کارهایی که به خود انسان مربوط می‌شود و اصالتاً به خدا یا انسان‌های دیگر ارتباطی ندارند، اگرچه ممکن است با ملاحظاتی به خدا و مردم هم ارتباط پیدا کنند، مثل عزت نفس، ثبات، نظم و نشاط، پاکیزگی و شکم‌بارگی. بخوری و شکم‌بارگی در اصل به خود انسان مربوط است؛ ولی ممکن است به لحاظ دلالت بر دنیا داری و کاستی محبت به خدای متعال به خدا هم ارتباط پیدا کند.

۲. اخلاق الهی یعنی صفات و کارهایی که به خدا مربوط می‌شود؛ مثل اخلاص، یاد خدا، خوف از خدا، زهد، محبت، توکل و رضا این صفات و افعال و عباداتی که از آن‌ها ناشی می‌شود، از پایه در ارتباط با خدا شکل می‌گیرند. در ارتباط با خداست که انسان اخلاص می‌ورزد یا ریا می‌کند. ایمان دارد یا ایهل است و امید می‌بندد یا مأیوس است.

۳. اخلاق اجتماعی اخلاق اجتماعی یعنی صفات و کارهایی که در ارتباط با انسان‌های دیگر پدید می‌آید، مثل احسان، انصاف، عدالت، خیانت و امانت، وفاداری و عهدشکنی، کبر و تواضع، خوش اخلاص و خوش گمانی که نطفه همه آنها در روابط اجتماعی بسته می‌شود و در بستر این روابط است که نشوونما می‌کنند یا راه نیستی می‌پویند.

در باره کتاب

کتابی که پیش روی شماست به عنوان متن آموزش برای طلاب علمیه عالی فرجام آمده است. مطالبی که لازم است خواننده پیشاپیش در باره این کتاب بداند شرح ذیل است.

۱. این کتاب دارای سه جلد است. مباحث مطرح شده در مجلدات کتاب به این که اجزای یک طرحند، به طوری تنظیم شده که هر جلد مستقل می‌نماید و فهم مطالب هیچ یک متوقف بر مجلدات دیگر نیست.

۲. مطالب این کتاب مطابق صورت بندی جدید تنظیم شده، با این تفاوت که در صدر مباحث، بخشی به « مفاهیم عام اخلاقی » اختصاص یافته است. منظور از مفاهیم

عام اخلاقی مفاهیمی است که هر یک تعداد زیادی از اصول اخلاقی را شامل می‌شوند؛ به طوری که هر یک از آن اصول یکی از مصادیق آن به شمار می‌روند. بنابراین مجموعه کتاب در چهار بخش تنظیم شده: بخش اول، مفاهیم و اصول عام اخلاقی که در آن در چهار اصل ایمان، تقوا، صبر و احسان سخن گفته‌ام، بخش دوم، اخلاق فردی، بخش سوم، اخلاق الهی و بخش چهارم اخلاق اجتماعی. دو بخش اول را در جلد اول کتاب من کرده‌ام. هر یک از دو بخش دیگر را در یک جلد مستقل.

با آن که کوشیدم نوشته حاضر از قوت و استحکام یک متن تحقیقی برخوردار باشد و هیچ منبعی بدون استناد به منبعی شناخته شده در آن نیاید، برای تسهیل آموزش مباحث را با صورت سنامه مرتب کردم و درس‌های مربوط به هر اصل اخلاقی را در یک فصل قرار دادم.

۴. در پایان هر درس دو عنوان چکیده و خودآزمایی اضافه شده. در ذیل چکیده خلاصه مباحث همان درس آمده و در ذیل خودآزمایی تعدادی سؤال از مفاد و محتوای درس.

۵. سؤالات خودآزمایی در همه درس‌های کتاب با رویکرد آموزشی مطرح شده است. به همین دلیل از هر گونه اغلاق پیچیدگی بجز بوردند؛ به طوری هر کس با یک بار مرور بر متن درس به آسانی می‌تواند به آن‌ها پاسخ دهد.

در پایان از مسئولین مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خراسان به ویژه مدیران اداره کل برنامه‌ریزی و تدوین متون تحصیلی، شورای علمی گروه اخلاق، اساتید و اربابان ارجمند و همه کسانی که در پیدایش این اثر ناچیز نقشی داشتند و این ناچیز را به نفعی یاری رساندند، صمیمانه تقدیر و تشکر می‌کنم.

والسلام علی عباد الله الصالحین

محمد رضا جباران

قم - ۱۳۹۶/۱۰/۱۱

